

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа сумона.Иштии-Хем
муниципального района «Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

РАССМОТРЕНО

на заседании методического
совета
от «31» 08 2023г

СОГЛАСОВАНО

с заместителем директора по УВР
Ж.В.Сарыглар
от «01» 08 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Приказом МБОУ СОШ
с.Иштии-Хем
№ 01/08 от 01.08 2023г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»

Классы: 7-9

Уровень общего образования: базовый.

Сроки реализации: 01.09.2023-30.05.2024г.г. 2023-2024 учебный год

ФИО учителя-предметника
составителя рабочей программы,
Ховалыг Э.М., учитель родного (тувинского)
языка и литературы,
1 квалификационной категории.

с. Иштии-Хем 2023г.

ДОПЧУЗУ:

- Тайылбыр бижик;
- Өөрөдилге эртемниң (тыва дылдың) ниити характеристиказы;
- Өөрөдилге планында « Тыва дыл» эртемниң туружу;
- «Тыва дыл» эртемни өөрөнгениниң түңнелдери;
- « Тыва дыл» эртемниң утказы;
- Материал-техниктиг хандырылгазы;
- « Тыва дыл» эртемниң календарь-тематиктиг планы;
- Капсырылгалар;
- Ажыглаан литература;

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия дийтиң төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тываларның өгбелеринден чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынган дылы;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарны, төөгүнүң болуушкуннарын, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер таварыштыр амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы кылдыр тыва чонга бараан болуп чоруур

Тыва дыл – Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкениниң болурунуң магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөрөдилге черлеринге бедик денелге сонуурганчыг кылдыр өөрөдири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан дамчыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөрөдип-чаңчыктырыр ужурлуг. Тыва дылды 6-11 класстарга өөрөдиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити өөрөдилгениң төрөөн дылга программазы ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн. Ниити өөрөдилгениң утка-шынарының үндезининге болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөрөдилгениң түңнелдериниң негелделеринге даянып тургустунган. Ында эге өөрөдилгениң чижек программазын уламчылап турар кол ниити өөрөдилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөрөдилгениң бүгү талалыг угланышкыннарын барымдаалап тургускан. .

Программада эге ниити өөрөдилгеде уругларның шупту ажил-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Программаны 7-9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөредилгеге кирирер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустуң байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонургап, ону өөренир күзелдиг өске этностарның төлээлериниң саны база чылдан чылче немежи олурары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип кел чыдарын бадыткап турар.

Төрөөн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузуна чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгетениң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакштыпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шингээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзажып билири, тодаргай түңнелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар Өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрөөн дылын шингээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишкени билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктериниң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Школага (7-9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга – бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;
- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажил-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шингээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкени кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

• дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээдири; дылдың болушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнөлөп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шиңгээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажил-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө. .

Ниити өөрөдилгениң национал-девискээр кезээн шиңгээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөрөдилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажил-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажил-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шиңгээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогуумчалыг байдалы болур.

“ ТЫВА ДЫЛ” ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртемниң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээттирер өөрөдилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажил-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медресеп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика болгаш лексика-семантиктиг бөлүктөр-биле (темалыг) ажилды, хөй словарь ажилын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажилдары дээш о.ө) ажыглап билир кылдыр өөрөдир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажилдар-биле ажилдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билир кылдыр чаңчыктырары, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илередип билир кылдыр өөредири болгаш ниитизи-биле харылзаалыг чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянынг номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянынг номчуп тура, ында сөстөрнүң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болушкуну деп чүүлдү медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдип алганындан; өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шиңгээдип алганындан, ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болушкуннарын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, улустуң аас чогаалы, бойдус, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шиңгээдип алганы база тыва национал культура база ооң-биле холбашкан сөстөрнүң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ажылчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөредилге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзаажылгага шын ажыглап билир кылдыр өөредир ужурлуг. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шиңгээдир билиглерде» курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртеминиң (азы лингвистиктиг) билиглериниң данзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөредирде, ажыглаар өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Албан шиңгээдир билиглерден аңгыда, ук программаның « планнаашкын» кезээнде чугаа сайзырадылганын үшкү блок кылдыр (3) немеп киирген. Ында чугаа сайзырадылганынга ажыглап болур чижек темаларны база өөредилге үезинде чорудуп болур ажылдарны сүмелеп турар. Оларны башкы бодунуу-биле өскерттип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылаңгыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай үеде уруглар чүгле оларны дамчыштыр харылзаа кылыры көвүдеп, херек кырында улус-биле дорт чугаалашпайн турарындан чугаа чорудар арга-дуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылаңгыя Тываның болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү, езу-чаңчылдарынга хамаарышкан темаларны уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидери-биле ажыглаар.

Бо программаның эң кол угланышыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шиңгээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА « ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИНИҢ ТУРУЖУ

Өөредилге планынга хамаарыштыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өөредилге ямыларының дужаалдарын үндезинге алып таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг таварылгада школаның ажылының угланыышкынын, онзагайын барымдаалап, тыва дыл өөредир шактар хуваалдазынга өскерилгелер туруп болур.

Федералдыг базистиг өөредилге планында РФ-ниң өөредилге черлеринге төрөөн (тыва) дылды 6-9 класстарга шуптузунга неделяда 2 шак (азы өөредилге чылының дургузунда неделя санын барымдаалап 68/70 шак) өөредир кылдыр кириген, ынчалза-даа школа компонентизинде бердинген 1-2 шакты өөредилге черинге национал-девискээр кезээн шынарлыг өөредири-биле немээрин сүмелээн. Чижээлээрге, 7 класска тыва дылды неделяда 2 шакка өөредир деп көрдүнгөн болза, ол шакка база 1 шакты школа компонентизинден немеп болур. Ынчаарга, неделяда тыва дылды 3 шакка азы өөредилге чылында неделяларны барымдаалап 102 азы 105 шакка өөредир.

Ишти-Хем школазынын өөредилге планында тыва дылдын шактарынын улелгези: 7 класска-102 шак, 8 класска-68 шак, 9 класска- 68 шак.

« ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Школаның (7-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программазын шиңгээдип алгаш, чедип алып түңнелдери мындыг:

Бот-тускайлаң түңнелдер:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эргинелериниң бирээзи деп билири;
- тыва дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;
- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түңнелдер:

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;
- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (панны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-распрос), чугаалажып оорар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижиле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкннерин эптиг болгаш шын алдынары;
- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскерттип, делгередиң билири;
- бодунуң үежилеринин мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыры.

Предметтиг түннелдер:

- Дылдың хүлээлгелеринин дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиле бүрүзүнүн болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузазын билири;
- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөрөдилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;
- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглеринин аразында харылзааларын шиңгээдип алыры;
- дыл эртемнинин кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелеринин аайы-биле

хевирлери (тоожушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунун болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазыңга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

« ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИНИҢ КОЛ УТКАЗЫ. АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР.

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып оран кижизин чугаа чорударынче кыйгырары, өске кижибиле бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медресеп билири; диалог болгаш монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири. Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижирииниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру, өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле азы долузу-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалы). Сөзүглелдин темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Абзацтын сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа.

Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижиири, аннотация.

2. Сөзүглелдин темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хүлээлгезиниң аайы-биле янзызын тодарадыры. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказының, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалы, темага дүүшкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (үнөнел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектизи Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың уjur-дузазы, ооң хүлээлгелери. Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөриниң хевирлери, жаргоннар.

Дыл эртеминиң кол кезектери.

Тыва дыл эртеминиң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың уjur-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалы.

Ажык үннер, оларның бөлүктери. Ажык үннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктери. Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кириер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяр ажык эвес үннерни аңгылаары. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралына бижиктин ужур-дузазы. Бижиктин хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттин кыска төөгүзү. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрниң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралының төөгүзүңгө бижиктин ужур-дузазын медресеп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) –

2. дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскерттир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказына чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлей үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыгы болуру.

Сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

3. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресеп билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылгазының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгазының кол аргаларын

тодарадып, оларны чижектерге бадыйткаары. Сөстүң тургузуунуң болгаш чогаадылгазының аайы-биле сайгарылгазын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңнелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер; сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстер) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстер), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика.

Өске дылдардан сөстерни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан үлегерлээшкиннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстер.

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шингээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медегеп билири.

Тыва дылдың лексиказын утказының, ажыглалының, тывылган угунуң аайы-биле ылгаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалыга дүүштүр сөстерни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстерни чугааның аянынга, байдалыга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарларындан (тайылбыр, фразеологтуг словарлар, очулга, терминнер словарлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажыл-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстерни лексика-грамматиктиг бөлүктерге чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузалап чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстери.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистин грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактын синтаксистин кезии болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктери. Сөс каттыжышкынында сөстөрнүн холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактын грамматиктиг ооргазы, чугула болгаш ийи черге кезигүннери, оларның илереттинери.

Домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кезигүннүг болгаш чаңгыс чугула кезигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, нарын.

Чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кезигүннер, тускайлаан кезигүннер, адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынары.

Нарын домактын хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжышкынының янзы-бүрү хевирлерин, өзек болгаш чагырткан сөстөрнү тодарадыры, оларны аразында холбааларын тывары.

Домактын сөстен, сөс каттыжышкынындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазының аайы-биле аас чугаага үн аянын, логиктиг ударениени, сөстөрнүн туружу; бижимел чугаага бижик демдектерин, сөстөрнүн туружун шын сагыыры. Бөдүүн домактарның хевирлерин тодаратпышаан, домактын предикаттыг төвүн ылгаары.

Домактын ийиги черге кезигүннерин аңгылап, оларның хевирлерин болгаш илереттингенин тодарадыры.

Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кезигүннерни, адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны шын тодарадып, оларны хууда аас, бижимел чугаазына хереглээри.

Нарын домактарның хевирлерин тодарадып, тывары; оларны чугаага ажыглаары.

Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары.

Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкцияларны бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртеминиң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдаары, оларны ажыглаары.

13 кезээ. Шын бижилге: орфография болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар дугайында.

Сөстөрде кожумактарны шын бижиири.

ь болгаш ь демдектерни шын бижиири.

Тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижиир дөстөрнү шын бижиири.

Улуг болгаш бичии үжүктөрнү ажыглаары.

Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.

Домактың төнчүзүңгө бижик демдектери.

Нарынчыттынган болгаш нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг, цитаталыг, диалогтуг домактарга бижик демдектери.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шингээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шийтпирлээрде, шын бижилгениң орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгүзүнүң илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның дүрүмнери (этикеди).

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы синниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрүниң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН (7-9 КЛАССТАРГА АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА)

Программада бердинген материал чугле тыва дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а уругларнын улус-биле харылзажып билиринин аргаларынче кол кичээнгейни угландырып турар. Курстун кезек бурузу уш ангы болуктен тургустунган:

1. Дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемнинин (азы лингвистиктиг) билиглер, оларнын данзызы бердинген.

2. Оорөдилгенин бугу талалыг кылдыныгларындан (УУД) ук билиглерни оорөдирде, оореникчилернин кылыр ажыл-чорудулгазынын кол хевирлеринин чижек тайылбырын киирген.

3. Чугаа сайзырадылгазы.

7 КЛАСС (102 шак)

Кирилде тема (1 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Литературлуг тыва дыл болгаш ооң диалектилериниң дугайында.

2. Литературлуг тыва дылдың нормаларын чугаага сагыыры; тыва дылдың диалектилерин девискээр аайы-биле ылгаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Тус черниң ниити чурумалының дугайында сөзүглелди канчаар тургузарының дугайында тайылбыр. «Мээң чайлаам», «Тере-Хөлдүң чалгылары» азы «Чайгы Кызыл» деп темага чогаадыг-чурумал бжири.

6 класска өөрөнген чүүлдерни катаптаары

Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

1. **Лексика:** Тыва дылдын лексиказын тывылган угунун болгаш ажыглалынын аайы-биле болуктери.

Морфология болгаш синтаксис: Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, аян состери.

Чуве аттарынын падежтеринин домакка ужур-дузазы. Демдек болгаш сан аттарынын темалыг болуктери. Ат оруннарынын бөлүктери болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзү болгаш ооң хевирлери. Наречиелерни шын бижири. Дузалал чугаа кезектеринин домакка ужур-дузазы. Аян состерин шын бижири.

2. 6 класска алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыры.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы.

Чугаа сайзырадылгасы (75 шак)

Сөс каттыжышкыннары

1. Синтаксис – грамматиканың кезээ. Сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг кезии болуру. Сөс каттыжышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжышкыннарында Өзек (чугула) болгаш чагырткан сс. Сөс каттыжышкынында сөстерниң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

2. Сөс каттыжышкыннарын чугаага ажыглаары. Өзек (чугула) болгаш чагырткан сөстүн аразында холбаазын тодарадыры. Чоок уткалыг сөс каттыжышкыннарын чугаага ажыглаары. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөс каттыжышкыннарының кожумактарын шын тодарадыры.

Бөдүүн домак

1. Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаанын орулгазының болгаш утка-аянының аайы биле домактарның хевирлери. Кол сөс биле сөглекчиниң харылзаазы (холбаазы). Домакта сөстерниң туружу.

Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзылары: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан, долу болгаш долу эвес.

Бөдүүн домакта ударение.

2. Домактың сөстен болгаш сөс каттыжышкыннарындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазын тодарадып тывары. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударение, сөстерниң туружун; бижимел чугаага бижик демдектери, сөстерниң туружун билири. Домактың чугула кежигүннерин (грамматиктиг ооргазын) ылгаары.

Ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар

Домактың чугула кежигүннери.

1. Кол сөс болгаш сөглекчи- домактың чугула кежигүннери. Кол сос. Оон илереттинери. Кол состун коргузукчулери. Сөглекчи, ооң илереттинери. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстер.

2. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында көргүзүкчү чокта, домактың аялгазын шын чугаалаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң янзыларын ажыглаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаары. .

Домактың ийиги черге кежигүннери.

1. Домактың ийиги черге кежигүннериниң дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер. Оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери: үениң, туруштуң, чылдагаанның, сорулганың, кылдыныг аргазының байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг.

2. Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылаар, оларның хевирлерин таныыр болгаш илереттинерин тодарадыры. Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигүннери-биле делгередири. Домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар.

1. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактар дугайында ниити билиг. Тодаргай арынныг домак. Тодаргай эвес арынныг домак. Арын чок домактар. Ат домактары. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарны сөзүглел тургузарынга уjur-дузазы.
2. Синтаксистиг синонимнер болур чаңгыс чугула кежигүннүг болгаш ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактарны ажыглап, солуштуары. Чүвелерниң, байдалдың, пейзажтың чурумалын көргүзерде, ат домактарын ажыглаары.

Долу болгаш долу эвес домактар

1. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Домак сөстөр.
2. Диалог чугаага долу эвес домактарны ажыглаары. Долу эвес домактарны янзы-бүрү байдалдарга ажыглаары.

Нарынчыттынган бөдүүн домактар.

Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттынган домактар

1. Нарынчыттынган бөдүүн домактар дугайында билиг. Домактың чаңгыс аймак кежигүннериниң дугайында билиг. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес кежигүннер (тодарадылгалар). Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга ийи сек биле тире демдекти салыры.
2. Домакта чаңгыс аймак кежигүннерни санай адаарда база түңнекчи сөстөр барда, үн аянын сагыыры. Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак кежигүннерни тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттынган домактарны морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Адалгалар, кирилделер-биле нарынчыттынган домактар.

1. Адалга. Делгеренгей адалга. Адалгалыг домакка бижик демдээ. Кирилде сөстөрлиг домактар. Кирилде домактар. Домакка кирилде сөстөр, кирилде домактар, аян сөстери барда, бижик демдектери. Адалгалар, кирилде сөстөр болгаш аян сөстөриниң сөзүглел тургузарынга уjur-дузазы.
2. Бодуун домак-биле нарынчыттынган бодуун домактын аразында ылгалын тодарадып азы тайылбырлап билири. Оларны аас, бижимел чугаазынга хереглээри. Чугаанын байдалынга дууштур бодуун адалганы делгеренгейжидери. Кирилделерлиг (кирилде сос болгаш кирилде домактыг) домактарнын тускайлаар аялгазын сагыыры, оларга бижик демдектерин салыры. Бодуун домакты нарынчыдар адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп ажыглаары.

Болуглелдер-биле нарынчыттынган бодуун домактар.

1. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннелгелиг болуглелдер-биле нарынчыттынган домактар, оларга бижик демдектери.
2. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннелгелиг болуглелдерни ылгаары, оларга бижик демдектерин шын салып билири. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннелгелиг болуглелдер-биле нарынчыттынган домактарнын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Оске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар (7 шак)

1. Оске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугаанын мурнунда болгаш соонда авторнун сөстери. Дорт чугаанын иштинде авторнун сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарнын созуглел тургузарынга уjur-дузазы.

2. Дорт чугааны аторнун состеринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Оске кижинин чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны доора чугаа кылдыр оскертип билири.

6 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (11 шак)

8 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема.

Чугаа сайзырадылгазы (3 шак)

1. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүн дугайында.
2. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар хүнүн кажан, каяа, чүгө доктаатканын билири. Тыва дыл хүнүнүн ужур-дузазын тайылбырлаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Төрөөн дылывысты кадагалаалыңар!» деп темага кижиниң төрөөн дылын хумагалаарынче уланган кыйгырыг-илеткелди кылыры.

7 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары.

Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

1. Сос каттыжышкыны болгаш оларнын холбаалары. Бодуун домак. Ийи чугула кежигуннуг болгаш чангыс чугула кежигуннуг домактар. Домактын чугула болгаш ийиги черге кежигуннери.

Чангыс аймак кежигуннерлиг домактар. Адалгалар, кирилделер болгаш аян состерлиг домактарга бижик демдектери. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деннелгелиг болулгелдер-биле нарынчыттырган домактар. Тускайлаан кежигуннерлиг домактар. Оске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар.

2. Бөдүүн домактын долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры, бижик демдектерин сагыыры

Синтаксис. Нарын домак. Чугаа сайзырадылгазы (38 шак)

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактын хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарнын каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.
2. Нарын домакта бөдүүн домактарнын чугула кежигуннерин тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактын хевирлерин ылгаары. Нарын домактын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чагырышпаан нарын домак

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактарнын янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.
2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларнын шын номчууру. Чагырышпаан нарын домактын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чагырышкан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларнын холбажыр аргалары. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарнын янзылары: үениң, немелдениң, тодарадылганың, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдаганның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

2. Чугаага янзы-бүрү тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарны ажыглаары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан нарын домактын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Пунктуация. Чугаа сайзырадылгазы (6 шак)

1. Пунктуация дугайында билиг.Бижик демдектери болгаш оларнын ужур-дузазы. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери. Биче секти, ийи секти, будун чартык секти ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары. Кавычканы ажыглаары.
2. Пунктуастыг нормаларны сагыыры.

8класка чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Чугаа сайзырадылгазы (13 шак)

9 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема (1 шак)

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң ооң дылынга илереттинип келириниң дугайында. Тыва улустун чугаа этикеди.
2. Тыва улустун аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары (11 шак)

1. Бодуун домак. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.
2. 7-8 класстарга алган кол-кол мергежилдерин болгаш чанчылдарын сагыыры.

Дыл дугайында ниити билиглер. Чугаа сайзырадылгазы (13 шак)

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы. Эн нептеренгей дылдыр. Тыва дыл- турк дылдарнын бирээзи. Тыва дылдын турк дылдар аразында туружу.

Орхон-енисей бижии- турктернин огбелеринин бижии. Тывага ажыглаттынып турган бижиктер. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдын хогжулдези.

Тыва дыл – Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы, ооң ужур-дузазы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны.

Тыва дылдың шинчээчилери. Тыва дылды эң баштай болгаш Советтиг Тыва үезинден эгелээш, амгы үеге чедир шинчилеп келгени.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказын, дыл эртемин болгаш ооң бөлүктерин, тыва дылдың төрөл дылдарын билири. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медереп билири. Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медереп билири. Амгы тыва дылдың хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан медереп билири. Турк дылдарнын сайзыралының дугайында кол чүүлдерни таныштырары. Бодунун чугаазында четпестерни тып. Оларны эдип билири. Тыва дылдын нормаларынын дугайында медээлерни словарьлардан тып, шууштурери.

Хой кезектерлиг нары домактар. Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

- 1.Хой кезектиг нарын домактар дугайында билиг. Хой кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар. Хой тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар. Хой кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Чугаа культуразы. Стилистика. Чугаа сайзырадылгазы (27 шак)

1. Чугаа культуразының дугайында билиг.Чугаа культуразының кол негелделери. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери. Тыва дылдың словарьлары, оларның тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдип алырынга ужур-дузазы.

Чугаа культуразы болгаш ооң кол талаларының (үлегерлиг чугаа, чугаалажыр аян,

хүндүткел- езулуг чугаа) чижектерин билири. Аас болгаш бижимел чугаага литературлуг дылдын нормаларын сагывышаан, ооң стиль аргаларын чөп ажыглаары.

Стилистика дугайында билиг. Ном болгаш чугаа стильдери. Нейтралдыг (өйүндө) стиль. Чугаалажыр стиль; эртем стили, публицистика стили, албан-херек стили, чечен чогаал стили. Стильдерниң кол демдектери.

Эртем (үнелел, аннотация, улус мурнунга чүве чугаалаары илеткел, статья, рецензия), публицистика (улус мурнунга чүве чугаалаары, статья, интервью алыры азы аңаа киржири, орук демдеглелдерин кылыры), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме) стильдериниң, аас чугааның (чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары) кол жанрлары.

Синонимика – стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери. Грамматиканың стиль синонимнери.

1. Ном болгаш чугаа стильдерин ылгап билири. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадыры, стильдерни ылгаары. Сөзүглелге синонимнерни чөптүг ажыглаары. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржири.

Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медереп билири. Харылзажылганың сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри. Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажыл-чорудулгага шын ажыглаары. Лексикология болгаш фразеологияның кол илередир аргаларын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары. Тыва дылдын байлак сос курлавырын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары. Аас болгаш бижимел чугаага литературлуг дылдын нормаларын сагывышаан,

9 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Чугаа сайзырадылгазы (8 шак)

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ БОЛГАШ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛGAZY

Өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазы өөреникчилерниң чүве билип алыр, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадып, оларның бүгү талалыг кижизидилгезинче угланган болганда, тыва дылды өөрөдириниң системазында өөрөдириниң аргалары болгаш дериг-херекселдери чугула черни ээлеп турар.

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүглүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүргөн сайзырадыры-биле өөрөдилге шөлүнге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап уjurлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөрөдиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажылдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштыраары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөрөдилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. өөрөдилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкыга турары чугула.

Башкы өөреникчилерни ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле (справочниктер, словарьлар, эртем ажылдары дээш о.ө) ажылдаарынга идепкейлиг өөредир. Өөредилге ному-биле ажылдап билиринге чаңчыктырар. Ном-биле ажылды тодаргай утка-сорулгалыг чорударын башкыга хүлээндирип турар.

Бо программаны өөредирде, бар өөредилге номнарын ажыглаар: «ӨФКС. Тыва дыл. 5 класс.» (М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар., 2014), «ӨФКС. Тыва дыл. 6 класс» (М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек., 2015), «Тыва дыл. 6-7 класс» (Д.А. Монгуш, К.Б. Куулар., 2007), «Тыва дыл. 8-9 класс» (М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол., 2006), «Тыва дыл. 10-11 класс» (А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М. Куулар., 2007). Чаа ӨФКС негелделериниң аайы-биле 2015-2016 өөредилге чылындан тура класстар массалыгы-биле чаа стандарттың өөредилгезинче кирип эгелээн, ынчангаш тыва дылга өөредилге номнарын чаартыры көрдүнүп турар. 5-6 класстарның (2014, 2015) ӨФКС-биле тургустунган номнары бо программа чок турда-ла үнген болгаш, карышкактарлыг. Ук программа-биле (2017) өске-даа өөредилге номнарының темалары дүүшпейн турар болза, башкы ажылчын программазын (календарь-темалыг планын) чаа программага даянып тургузар. Кичээлге уругларның ажыл-чорудулгазын, темаларның тайылбырын бодунуу-биле чогаадыкчы органы ажыглап тургузар. Чижээлээрге, класска болгаш бажыңга ажыглаар тускай карточкаларны, сөзүглелдерни, ажылчын кыдырааштарны, дүрүмнер дептерин, презентацияларны, таблицаларны, схемаларны дээш оон-даа өске кичээлге болгаш онаалга кылырынга херек чүүлдерни белеткеп ап болур.

Тыва дыл кичээлдеринге амгы үениң техниктиг херекселдерни ажыглап тура, уругларның кадыын камгалап алырының айтырыгларынче кичээнгейни салыры чугула. Презентациялар кылып тура, ында көргүзүп турар чүүлдериниң өң-чүзүнүнче, үжүктөрнүң хемчээлинче, тыва алфавитте *ө, у, ң* деп үжүктөрнүң шын ажыглалынче кичээнгей салыры чугула. Интернет четкилеринден болгаш электроннуг номнардан материалдар тып ажылдаарда, үе хемчээлин сагыры көрдүнүп турар.

Амгы үеде өөредилгениң методтарын сайзыраңгайжыдарын, кичээлдерниң лекция, дискуссия, семинар, практикум, консультация, өөредиглиг диалог; төлевилел тургузарының, шинчилелдер чорударының кичээлдерин дээш, оон-даа ске дээштиг хевирлерин калбаа-биле чаа өөредилге стандартыңга дүүштүр ажыглаарын, оларны практиктиг угланыышкынныг болдурарын амыдырал негеп турар.

Кичээлдерге өөредилгениң чаа технологияларын билдилгич ажыглаарын сүмелеп турар. Чижээлээрге, дилеп-тып болгаш шинчилеп өөредир технология; чөрүлдээлиг байдал тургузуп өөредир технология; системниг, боду кылып өөредир технология; мөөңнеп өөредир технология; медээ-харылзажылга технологиязы; сайгарылгалыг угаап-боданыышкын сайзырадыр технология; өөредилгениң кадыкшыл технологиязы; өөредилгениң төлевилел технологиязы; сайзырадып өөредириниң технологиязы; уругларның деңнелин барымдаалап, аңгылап өөредириниң технологиязы; өөредилгениң демнештирилгелиг технологиязы; өөредилгениң оюннар ажыглаар технологиязы; бот-сайзырадып өөредириниң технологиязы; педагогиктиг арга-дуржулга технологиязы; кейс технологиязы дээш о.ө. Тус технологиялар хыналданың, үнелелдиң болгаш өөреникчилерниң чедишкиннерин хайгаараарының системазынче кире берген турар ужурлуг.

Амгы өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының негелделеринге дүүштүр «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге чаартылгаларны ажыглавышаан, хөй чылдарда практикага ажыглап келгени чаңчыл болган өөредилгениң аргаларын, дериг-херекселдерини болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаары база көрдүнүп турар.

КАПСЫРЫЛГАЛАР

Аас болгаш бижимел ажылдарның түңнелдерин үнелээриниң негелделери

Тыва дылга аас болгаш бижимел ажылдарның түңнелдерин үнелээриниң негелделерин «Тыва дыл болгаш литература программаларының» (авторлары Ш.Ч.Сат, В.С.Кызыл-оол;

Д.С.Куулар, Х.К.Оргу, А.К.Калзан, 1986) «IV-X класстарның өөреникчилериниң тыва дылга болгаш литературага билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын үнелээриниң нормаларына», «Чогаадыгга канчаар белеткенирил?» (авторлары М.В.Бавуу-Сюрюн, Е.Т.Чамзырын, 1999) деп методиктиг сүмеге даянмышаан, ӨФКС-тың негелделерин барымдаалап кылган.

Өөреникчилерниң билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын доктаамал хынаары, демдектерни шын, чөптүг болгаш аас, бижимел ажылдарны хынаарының негелделеринге дүүштүр салыры кижизидилге улуг ужур-уткалыг. Уругларның билиглериниң болгаш башкылаашкынның шынарын дылдың кезектерин өөреткениниң болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадыр ажылдарның түңнелинде хайгаараары чугула.

Өөреникчилерниң класска-даа, бажыңга-даа кылган бижимел ажылдарын болгаш аас харыыларын база чогаадыкчы ажылдарын (төлөвилелдер-биле дээш о.ө) башкы болгаш өөреникчи боду азы ооң эштери «5», «4», «3», «2», «1» деп демдектер-биле айтып үнелээр. Уруглар бот-боттарының ажылын үнелеп турар таварылгада, аңаа хамаарыштыр башкының чөптүг тайылбыры база чугула. Демдектерни өөреникчилерниң билиинге дүүштүр салыры - өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың бир кезии.

Аас-биле харыыларны үнелээриниң барымдаалары:

- харыының долу болгаш шын, бадыткалдыг болуру;
- бердинген онаалганы билириниң деңнели; чогаадыкчы ажылдардан, чижээ, уругларның төлөвилелдеринге негелделерни билириниң, күүсеткениниң деңнели;
- немелде материалдар-биле азы чогаадыкчы органы ажыглап ажылдаанының бадыткалы;
- бодунуң харыызының дылын шын тургузуп билири.

«5» деп демдекти өөренип эрткен чүүлү-биле харыызын холбап шыдаар, делгеренгей тайылбырны кылып, тода, шын чугаалап; алган билиин ажыглап болгаш чижектер-биле бадыткап билир болза, салыр.

«4» деп демдекти үстүнде демдектиң негелделеринге дүгжүп турар, ынчалза-даа 1-2 чазыг кылгаш, боду эдип аптар болза; дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап шыдавас; грамматиктиг сайгарылгага улуг эвес чазыгларны кылыптар, ынчалза-даа ук чазыгларны башкының азы эштериниң дузазы-биле дораан эдип шыдаптар болза, салыр;

«3» деп демдекти теманы билир болгаш материалдың кол утказын шиңгээдип алган, ынчалза-даа материалды долузу-биле билбес; дүрүмнерни шын чугаалап, бадыткап шыдавас; чугаазында грамматиктиг чазыглар кылганда, салыр.

«2» деп демдекти өөреникчи эрткен азы өөренип турар теманың хөй кезиин билбес; айтырыгга холбаалыг харыылап шыдавас; дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап шыдавас; харыызы бүрөнчиг эвес болза, салыр.

«1» деп демдекти өөреникчи эрткен азы өөренип турар материалын шуут билбес болза салыр.

Бижимел ажылдарның хевирлери болгаш оларга демдектер салырының негелделери:

Диктант

Хыналда диктантыларга утказы өөреникчилерге билдингир, литературлуг дылдың негелделеринге дүгжүп турар сөзүглелдерни шилип алыр. Ук сөзүглелдер өөренип темаларының аайы-биле класстан классче нарынчып кел чыдар. Немелде онаалгаларга демдекти өөренип каапкан темаларын барымдаалап салыр. Словарьлыг диктантыларның хемчээли класстың деңнелиниң аайы-биле болур (5-11 класстарга – 10-35 сөс чедир)

Диктантының хемчээли:

- 4 класска – 70-80 сөс
- 5 класска – 80-90 сөс
- 6 класска – 90-100 сөс
- 7 класска – 100-110 сөс
- 8 класска – 110-140 сөс
- 9 класска – 140-160 сс

10-11 класс – 160-180 сөс

Хыналда диктантының сөзүглелинде кирген орфограммаларның болгаш пунктограммаларның саны класс аайы-биле өөрөнгөн темаларына дүүшкен турар уjurлуг. Чүгле доозукчу класстарга бүгү өөрөнип эрткен темаларын кириштирген турар: 9 класска – 24 аңгы-аңгы орфограммалар, 15 пунктограммалар; 10-11 класстарга - 28 аңгы-аңгы орфограммалар, 18 пунктограммалар. Чаңгыс ол-ла сөске частырыгны катаптаан болза, чүгле чаңгыс частырыг кылдыр санаар. Чаңгыс ол-ла орфограмманы аңгы-аңгы сөстөргө чазып бижээн болза, оларны аңгылап тус-тузунда частырыгга санаар. Бижимел ажилдарны хынап тура, өөреникчилерниң үжүктөрү арыг, чараш болгаш шын бижип, кожуп билиринче улуг кичээнгейни салыр.

Өөредилге чылының эгезинде бирги хыналда диктантыларны мурнуку өөредилге чылының негелделеринге дүүштүр бижидер. Хыналда ажилдарның түннелдерин башкы өөреникчилер-биле сайгарар, частырыглар-биле ажилдарны чорудар.

Эдертиг

Эдертиглер болгаш чогаадыглар чугаа сайзырадырының хевирлери болурундан аңгыда, өөреникчилериниң билиин хынаарының бир аргазы болур. Эдертиглерге сөзүглелдерни өөреникчилерниң (азы класстың) ниити байдалын, билииниң деңнелин, назы-харын барымдаалап шилип алыр. Сөзүглелдин кол бодалын, темазын болгаш микротемаларын ылгап билирин, утказын эдерти дамчытканын чугулалап көөр.

Эдертигниң хемчээли (ортумаа-биле):

4 класс – 80-110 сөс

5 класс – 110-150 сөс

6 класс – 150-200 сөс

7 класс – 200-250 сөс

8 класс – 250-300 сөс

9 класс – 300-350 сөс

10-11 класс – 350-400 сөс

Үнелээри:

1. Сөзүглелдин утказын канчалдыр дамчытканына демдектер:

- долу дамчыткан болза – «5»
- долузу-биле эвес, улуг эвес хажыдышыкынныг база чедир кириштинмээн бир эпизод бар болза – «4»
- ийи хире эпизодту кирибээн болгаш сөзүглелдин лексиказын өскерттип, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – «3»
- утказын дамчыдып шыдаваан болза – «2»

2. Шын бижилге частырыгларын кылганы дээш демдектер:

- улуг эвес болгаш билбейн эртирипкен чаңгыс таварылга бар болза – «5»
- 2-3 частырыг бар болза – «4»
- 4-6 чедир частырыг бар болза – «3»
- 7 частырыг бар болза – «2»
- 8-тен хөй частырыг бар болза – «1»

Диктант болгаш эдертигге орфография, пунктуация, стилистика талазы-биле частырыгларны, тус-тузунда санаар:

«5» деп демдекти салыры – 0/1/0, 0/0/1 частырыглыг болза;

«4» деп демдекти салыры – 1/1/0, 1/1/1, 0/1/1, 0/2/0, 2/0/0

«3» деп демдекти салыры – 1/2/1, 2/2/2, 3/0/2, 3/1/2

«2» деп демдекти салыры – 0/7/0, 7/0/0, 5/2/0, 4/3/0, 3/2/2

«1» деп демдекти салыры – 1/7/0, 2/5/1, 3/4/1, 3/3/2, 3/2/3 болгаш оон-даа хөй

Диктантыга немелде онаалгаларның санындан хамааржыр. Чижээлээрге, 3 онаалга бар болза, бир шын харыыга-ла бир балл: 3 балл- «5», 2 балл – «4», 1 балл – «3» 0 балл – «2»

Чогаадыг

Чогаадыгның хемчээли (ортумаа-биле):

4 класс – 70-80 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 0,3-0,5)

5 класс – 80-100 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 0,5-1,0)

6 класс – 100-120 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 1,0-1,5)

7 класс – 120-140 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 1,5-2,0)

8 класс – 140-160 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 2,0-2,5)

9 класс – 160-180 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 2,5-3,0)

10 класс – 180-200 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 3,0-3,5)

11 класс – 200-350 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 3,5-4,0)

11 класска шылгалда азы регионалдыг түңнел хыналда ажыл – 400-550 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 4,0-6,0)

Үнелээри:

Чогаадыгга кол кичээнгей салыр чүүл – ооң утказын байлак, тода, уран-чечен дыл-биле дамчытканы. Ынчангаш долу утка-шынарлыг чогаадыгны бижиир дизе, дараазында негелделерни күүседир:

- бердинген темага дүүштүр;
- ук теманы долузу-биле ажыдар;
- чугаалап турар чүүлүн, бодалын тодаргай чижектер, эпизодтарны, болуушкуннарны кирип тургаш, бадыткаар;
- сөзүглелдин кезектерин план езугаар логиктиг харылзаалыг кылдыр бижиир;
- бот-тускайлаң ажылдаар;
- стиль талазы-биле чаңгыс аай (хууда үнелел, деңнелге, темага хамаарышкан бодалдар), бот-онзагай, дылы уран-чечен болур;
- эпиграфтарны болгаш цитаталарны чогуур черлерге, утказынга дүүштүр ажыглаар;
- төөгүлүг болгаш литературлуг болуушкуннарны, фактыларны шын ажыглаар;
- тыва литературлуг дылдың стиль болгаш грамматиктиг нормаларын сагыыр, шын ажыглаар;
- чогаадыгның кезектериниң аразы шилчилгелиг болур;
- херек чок черде катаптаашкыннарны болдурбас.

«5» – 1 орфографтыг азы пунктуастыг частырыг; теманы хандыр болгаш бадыткалдыг ажыткан, чогаалдың сөзүглелин болгаш аңаа хамаарышкан ажылдарны кончуг эки билир; утказын дес-дараалаштыр, шилчилгелерни шынныг ажыглап тургаш, чогаалдың композициязының кезектерин чогуур пропорцияларга (хемчээлдерге) литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; утказынга 1 улуг эвес хажыдышышкынны эрттирипкен болза, салып болур.

«4»–2/2, 1/3 орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы бадыткалдар дузазы-биле ажыдып шыдаан; чогаалдың сөзүглелин билир деп чүве цитаталар, эпизодтар, болуушкуннардан иле; чогаадыгның композициязын сагаан; кирилдези, кол кезээ, түңнели тодаргай; литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; дылы тода, чедингир; утказында 2-3, домак тургузуунда 2-3 частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

«3»– 4/3,5/2 орфографтыг, пунктуастыг частырыг; ниитизи-биле утказынга чоокшуладыр бижээн, ынчалза-даа болуушкуннарны чаңгыс аайжыдып каан, чамдык черлерде түңнелдер чок, кезектериниң аразында харылзаа шоолуг сагыттынмаан; логиказында четпестерлиг; түңнелдер кылырда, улуг эвес хажыдышышкыннарлыг; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

«2»–4/4, 5/3 орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы ажыдып шыдаван азы темага дүүшпес; кандыг-даа түңнелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны дес-дараалаштыр бижээн;

сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер киирбээн; ниити сөстөрдөн, домактардан тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа чок, сөс курлавыры ядыы, домактары чевен; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 4 хире, домак тургузуунда 5-6 частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

«1» - 5/4, 4/5-тен хөй орфографтыг, пунктуастыг частырыг; темазын ажыдып шыдаваан азы темага дүүшпес; кандыг-даа түңнелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны уш-баш чок бижээн; сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер киирбээн; частырыглыг, утка чок ниити сөстөрдөн, домактардан тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа шуут чок, сөс курлавыры ядыы, домактары утка чок; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 5-тен хөй, домак тургузуунда 7-тен хөй частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА:

1. «Стандарты второго поколения. Фундаментальное ядро содержания общего образования» - «Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөрөдилгениң утка-шынарының үндезини» (под редакцией В.В.Козлова, А.М.Кондакова., Москва «Просвещение», 2009.

2. «Стандарты второго поколения. Примерные программы по учебным предметам. Русский (родной) язык. 5-9 кл.» // Москва «Просвещение», 2010, 2-е издание/ Руководители проекта: вице-президент РАО А.А.Кузнецов, академик-секретарь Отделения общего образования РАО М.В. Рыжаков, член-корреспондент РАО А.М.Кондаков.

3. «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 класстар» - Күрүне стандарты, өөрөдилге программалары., Кызыл, 2008 (5-9 класстарга тыва дыл программасы – авторлары А.К.Ойдан-оол, Ш.Ч.Сат, Н.Д.Сувандии; 10-11 класстарга тыва дыл болгаш 5-11 класс тарга харылзаалыг чугаа сайзырадылгазының программалары – автору А.К. Ойдан-оол)

4. «Тыва дыл болгаш тыва литература программалары. IV-X класстар». 1986. (IV-VIII класстарга тыва дыл программасы – авторлары Ш.Ч.Сат, В.С. Кызыл-оол; IV-X класстарга тыва литератураның программасы – авторлары Д.С.Куулар, К.Х.Оргу, А.К.Калзан) - «IV-X класстарның өөреникчилериниң тыва дылга болгаш литературага билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын үнелээриниң нормалары» деп эге;

5. М.В.Бавуу-Сюрюн, Е.Т.Чамзырын. «Чогаадыгга канчаар белеткенирил?» деп методиктиг сүме., ТГУ, 1999;

6. ФГОС. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в общеобразовательных учреждениях Республики Тыва. Авторы: М.Б.Кенин-Лопсан, К.Б.Салчак, Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы; ИРНИ, Кызыл, 2011

Календарь-тематиктиг план. Тыва дыл, 7 класс.

№	Кичээлдин планы	Шагы	Хуусаазы	
			План-биле	Куусеткени
1	Кирилде кичээл. Тыва дыл болгаш оске дылдар.	1	04.09.2023	
2	Ч/с.Чогаадыг «Чайгы Кызыл»	1	06.09.2023	
3	Частырыглар-биле ажыл	1	08.09.2023	
6 класска ооренген чуулдерни катаптаары.				
4	Лексика. Мергежил сөстери. Быжыг сөс каттыжыышкыннары	1	11.09.2023	
5	Состернин тыптыр аргалары	1	13.09.2023	
6	Морфология. Ат оруннарынын болуктери	1	15.09.2023	
7	Деепричастие болгаш причастие		18.09.2023	
8	Хыналда диктант “Алышкылар”	1	20.09.2023	
9	Частырыглар-биле ажыл	1	22.09.2023	
Созуглел дугайында билиглер				
10	Созуглелдин кол бодалы, чугаанын хевирлери:чурумал, тоожуушкун, угаап-боданыышкын	1	25.09.2023	
11	ЧСК. Школа девискээрин арыглаанывыс	1	27.09.2023	
Морфология. Дузалал чугаа кезектери				
12	Эдеринчилернин утказы болгаш грамматиктиг демдээ	1	29.09.2023	
13	Дузалал аттар	1	02.10.2023	
14	Хыналда диктант	1	04.10.2023	
15	Частырыглар-биле ажыл	1	06.10.2023	
16	Эилелдернин утказы болгаш грамматиктиг демдектери	1	09.10.2023	
17	Эвилелдиг домактарга бижик демдектери	1	11.10.2023	
18	Артынчыларнын утказы болгаш грамматиктиг демдектери	1	13.10.2023	
19	Артынчыларны болуктээри	1	16.10.2023	
20	Артынчыларны шын бижиир	1	18.10.2023	
21	Хыналда диктант	1	20.10.2023	
22	Частырыглар-биле ажыл	1	23.10.2023	
23	Аян созунун утказы болгаш грамматиктиг демдектери	1	25.10.2023	
24	Аян состерин шын бижири	1	27.10.2023	
25	Хыналда диктант	1	30.10.2023	
26	Частырыглар-биле ажыл	1	06.11.2023	
Синтаксис				
27	Сос каттыжыышкынынын состен болгаш домактан ылгалы	1	08.11.2023	
28	Сос каттыжыышкынынын грамматиктиг тургузуу болгаш уткалары	1	10.11.2023	

29	Сос каттыжыышкынында болгаш домакта сосернин холбаазы	1	13.11.2023	
30	Сос каттыжыышкынынга болгаш домакка катаптаашкын	1	15.11.2023	
31	Домактын тургузуу болгаш грамматиктиг утказы	1	17.11.2023	
32	Домактын чугула кежигуннери.Кол сос биле соглекчинин аразында тааржылга	1	20.11.2023	
33	ЧСК. Эдертиг “Борттуг дилги”	1	22.11.2023	
34	Частырыгла-биле ажыл	1	24.11.2023	
35	Кол состун илереттинери	1	27.11.2023	
36	Кол состун коргузукчулери	1	29.11.2023	
37	ЧСК. Чогаадыг “Баштайгы хар”	1	01.12.2023	
38	Частырыглар-биле ажыл	1	04.12.2023	
39	Соглекчинин илереттинери	1	06.12.2023	
40	Кылыг состуг бодуун болгаш кылыг состуг составтыг соглекчилер	1	08.12.2023	
41	Ат состуг составтыг соглекчилер	1	11.12.2023	
42	ЧСК. “Ном – кижинин оннуу”	1	13.12.2023	
43	Кол сос биле соглекчинин аразынга тире	1	15.12.2023	
44	Соглекчинин составында модальдыг сосер	1	18.12.2023	
45	Хыналда диктант	1	20.12.2023	
46	Частырыглар-биле ажыл	1	22.12.2023	
47	Домактын ийиги черге кежигуннери	1	25.12.2023	
48	Немелде	1	27.12.2023	
49	Дорт болгаш доора немелде	1	29.12.2023	
50	Тодарадылга	1	10.01.2024	
51	Капсырылга	1	12.01.2024	
52	Капсырылгаларнын илереттинери	1	15.01.2024	
53	Хыналда ажыл	1	17.01.2024	
54	Байдалдар	1	19.01.2024	
55	Байдалдарнын утка аайы-биле болуктери	1	22.01.2024	
56	Байдалдарнын илереттинери	1	24.01.2024	
57	Деннелгелиг болулгел болгаш анаа биче сек салыры	1	26.01.2024	
58	Хыналда диктант «Салгын»	1	29.01.2024	
59	Частырыглар-биле ажыл	1	02.02.2024	
60	Чангыс чугула кежигуннуг дугайында ниити билиг	1	05.02.2024	
61	Тодаргай арынныг домактар	1	07.02.2024	
62	Тодаргай эвес арынныг домактар	1	09.02.2024	
63	Арын чок домактар	1	12.02.2024	
64	Ат домактары	1	14.02.2024	
65	Чангыс чугула кежигуннуг домактар	1	16.02.2024	
66	Чангыс чугула кежигуннуг домактарга	1	19.02.2024	

	катаптаашкын			
67	Хыналда ажыл	1	21.02.2024	
68	Частырыглар-биле ажыл	1	23.02.2024	
69	Долу болгаш долу эвес домактар	1	26.02.2024	
70	Домак состер	1	28.02.2024	
71	Хыналда тест	1	01.03.2024	
72	Частырыглар-биле ажыл	1	04.03.2024	
73	ЧСК. Чогаадыг «Ава дээрге алдын хун-дур»	1	06.03.2024	
74	Частырыглар-биле ажыл	1	08.03.2024	
75	Чангыс аймак кежигуннуг домактар дугайында билиг	1	11.03.2024	
76	Катгыштырар аялга дузазы-биле холбашкан чангыс аймак кежигуннуг домактар	1	13.03.2024	
77	Интонация дузазы-биле холбашкан чангыс аймак кежигуннуг домактар	1	15.03.2024	
78	ЧСК. Эдертиг «Фронтудан чагаа»	1	18.03.2024	
79	Частырыглар-биле ажыл	1	20.03.2024	
80	Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чангыс аймак кежигуннерлиг домактар	1	22.03.2024	
81	Чангыс аймак болгаш чангыс аймак эвес тодарадылгалар	1	25.03.2024	
82	Чангыс аймак кежигуннерде туннекчи состер	1	01.04.2024	
83	Катаптаашкын	1	03.04.2024	
84	Хыналда диктант	1	05.04.2024	
85	Частырыглар-биле ажыл	1	08.04.2024	
86	Адалга. Делгеренгей адалга. Адалгаг бижик демдектери	1	10.04.2024	
87	Кириилде состер болгаш кириилде домактар	1	12.04.2024	
88	Хыналда диктант	1	15.04.2024	
89	Частырыглар-биле ажыл	1	17.04.2024	
Чыл дургузунда ооренгинин катаптаары				
90	Дузалаал чугаа кезектери	1	19.04.2024	
91	Бодуун домак	1	22.04.2024	
92	Ийи болгаш чангыс чугула кежигуннуг домактар	1	24.04.2024	
94	Домак кежигуннери	1	26.04.2024	
95	Долу домактар	1	29.04.2024	
96	Долу эвес домактар	1	06.05.2024	
97	Адалгалыг, кириилде состерлиг домактар	1	13.05.2024	
98	Аян состерлиг домактар	1	15.05.2024	
99	Синтаксистиг сайгарылга	1	17.05.2024	
100	Хыналда диктант «Дагдыныкчы»	1	19.05.2024	
101	Частырыглар-биле ажыл	1	22.05.2024	
102	Туннел кичээл	1	25.05.2024	

Календарь-тематиктиг план. Тыва дыл, 8 класс.

№	Кичээлдин планы	Шагы	Хуусаазы	
			План-биле	Куусеткени
1	Кирилде кичээл.Тыва бижикти чогаатканы.	1	06.09.2023	
2	Фонетика, лексикага, морфологияга өөрөнгенин катаптаары	1	07.09.2023	
7 класска ооренген чуулдерин катаптаары				
3	Сос каттыжышышкыны болгаш домак	1	13.09.2023	
4	Ийи болгаш чангыс чугула кежинүннүг домактар	1	14.09.2023	
5	Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери	1	20.09.2023	
6	Домак кежигүннери	1	21.09.2023	
7	Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар	1	27.09.2023	
8	Хыналда диктант.	1	28.09.2023	
9	Адалгаларлыг, кирилде сөстерлиг, кирилде домактарлыг домактар.	1	04.10.2023	
10	Чогаадыг-миниатюра «Ынак эртеим».	1	05.10.2023	
Тускайлаан кежигүннерлиг домактар				
11	Тускайлаашкын дугайында билиг.	1	11.10.2023	
12	Капсырылгаларны тускайлаары.	1	12.10.2023	
13	Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын тускайлаары.	1	18.10.2023	
14	Деепричастие-биле иллереттинген байдалдарны тускайлаары.	1	19.10.2023	
15	Причастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.	1	25.10.2023	
16	Домактын тайылбыр кежигүннерин тускайлаары.	1	08.11.2023	
17	Эдертиг	1	09.11.2023	
18	ЧСК	1	15.11.2023	
Дорт болгаш доора чугаа				

19	Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг.	1	16.11.2023	
20	Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери.	1	22.11.2023	
21	Диалог	1	23.11.2023	
22	Цитаталар болгаш оларга бижик демдектери.	1	29.11.2023	
23	Катаптаашкын	1	30.11.2023	
24	Бижимел ажыл	1	06.12.2023	
25	Частырыглар-биле ажыл	1	07.12.2023	
Нарын домак				
26	Нарын домак дугайында билиг.	1	13.12.2023	
Чагырышпаан нарын домак				
27	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.	1	14.12.2023	
28	Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак.	1	20.12.2023	
29	Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.	1	21.12.2023	
30	Диктант	1	27.12.2023	
31	Тускайлаашкыннар болгаш чагырышпаан нарын домак дугайында билиг	1	28.12.2023	
32	ЧСК.	1	10.01.2024	
Чагырышкан нарын домак				
33	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг	1	11.01.2024	
34	Тайылбыр домактың кол домакка эвилелдер дузазы-биле каттыжары	1	17.01.2024	
35	Тайылбыр домактын кол домакка кожумактар дузазы-биле каттыжары.	1	18.01.2024	
36	Тайылбыр домактың кол домакка эдеринчилер дузазы-биле каттыжары. Тайылбыр домактың кол домакка дузалал аттар дузазы-биле каттыжары	1	24.01.2024	
37	Тайылбыр домактың кол домакка янзы-бүрү аргаларның каттышканы-биле холбажыры.	1	25.01.2024	
38	Чагырышкан нарын домакка тайылбыр	1	31.01.2024	

	домактың туружу.			
39	Синтаксистиг болгаш пунктуастыг сайгарылга кичээли	1	01.02.2024	
Тайылбыр домактарнын янзылары				
40	Немелдениң тайылбыр домаа.	1	07.02.2024	
41	Немелдениң тайыл-быр домаанга бижик демдектери.	1	08.02.2024	
42	Тодарадылганың тайыбыр домаа.	1	14.02.2024	
43	Үениң тайылбыр домаа.	1	15.02.2024	
44	Даар байдалдарның тайылбыр домаа.	1	21.02.2024	
45	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.	1	22.02.2024	
46	Сорулганың тайылбыр домаа.	1	28.02.2024	
47	Чылдагаанның тайылбыр домаа.	1	29.02.2024	
48	Деннелгениң тайылбыр домаа.	1	06.02.2024	
49	Туруштуң тайылбыр домаа.	1	07.03.2024	
50	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.	1	13.03.2024	
51	Хыналда ажыл.	1	14.03.2024	
52	Частырыглар-биле ажыл.	1	20.03.2024	
53	Чугаа сайзырадылгазынң кичээли	1	21.03.2024	
54	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.	1	27.03.2024	
55	Нарын домактарга будун чартык сек, ийи сек болгаш тирени хереглээри	1	28.03.2024	
56	Нарын домактарга будун чартык сек, ийи сек болгаш тирени хереглээри	1	03.04.2024	
57	Хыналда диктант	1	04.04.2024	
Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары				
58	Тускайлаан кежигуннерлиг домактар	1	10.04.2024	
59	Дорт болгаш доора чугаа	1	11.04.2024	

60	Чагырышкан нарын домак	1	17.04.2024	
61	Чагырышпаан нарын домак	1	18.04.2024	
62	Тайылбыр домактын кол домакка холбажыр аргалары	1	24.04.2024	
63	Тайылбыр домактын янзылары	1	25.04.2024	
64	Диктант «Борбак-оол спортка ынак»	1	02.05.2024	
65	Частырыглар-биле ажил	1	08.05.2024	
66	Сос тургузуунга сайгарылга. Домакка бижик демдектери	1	09.05.2024	
67	Чугаа кезектеринин морфологтуг сайгарылгазы	1	15.05.2024	
68	Туннел кичээл. Чайгы онаалгалар	1	16.05.2024	

9-ку класстың тыва дылда календарь-темалыг планнаашкыны

№ п/ п	Кичээлдинтемазы	Шагы	Хуусаазы	
			План эзугаар	Хүннүн эдилгези
Кирилде кичээл(1шак)				
1	Тыва улустун чугаа этикеди	1	04.09	
7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары (11шак)				
2	Сөс каттыжышкыны болгаш бөдүүн домак	1	04.09	
3	Бөдүүн болгаш нарын домак	1	11.09	
4	Деннелгелерни тускайлаары	1	11.09	
5	Дорт болгаш доора чугаа.	1	18.09	
6	Диалог	1	18.09	
7	Чагырышпаан нарын домак	1	25.09	
8	Чагырышкан нарын домак	1	25.09	
9	Х.а № 1. Хыналда ажыл	1	02.10	
10	Частырыглар-биле ажыл	1	02.10	
11	Ч.с № 1 Эдертиг «Артык сеткил ара дужер»	1	09.10	
12	Ч.с № 2. Эдертиг «Артык сеткил ара дужер»	1	09.10	
Дыл дугайында ниити билиглер (13шак)				
13	Ниитилел амыдыралынга дылдын ужур-дузазы.	1	16.10	
14	Дыл эртеми база оон кол адырлары	1	16.10	
15	Дылдарнын хой янзылары. Торел дылдар дугайында билиг. Тыва дылдын торел дылдары	1	23.10	
16	Ч.с № 3. Эдертиг«Башкы»	1	23.11	
17	Ч.с № 4. Эдертиг«Башкы»	1	06.11	
18	Бижиктин тывылганы	1	06.11	
19	Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдын хогжулдези	1	13.11	
20	Тыва дылдын ужур-дузазы	1	13.11	
21	Тыва дылдын шинчээчилери	1	20.11	
22	Ч.с № 5. Дыннадыг «Тыва дылдын шинчээчилери»	1	20.11	
23	Ч.с № 6. Дыннадыг «Тыва дылдын шинчээчилери»	1	27.11	
24	Х.а № 2. Хыналда ажыл	1	04.12	
25	Частырыглар-биле ажыл	1	04.12	
Хой кезектерлиг нарын домактар (8шак)				
26	Хой кезктерлиг нарын домактар дугайында билиг	1	11.12	
27	Хой кезктерлиг чагырышпаан нарын домактар	1	11.12	
28	Хой тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар	1	18.12	
29	Хой кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар	1	18.12	
30	Ч.с № 7. Созуглел очулгазы. Тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулга.	1	25.12	
31	Ч.с № 8. Созуглел очулгазы. Тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулга.	1	25.12	
32	Х.а № 3. Хыналда ажыл	1	15.01	
33	Частырыглар-биле ажыл	1	15.01	
Стилистика болгаш чугаа культуразы(27шак)				
34	Стилистика. Ниити билиглер.	1	22.01	
35	Ном стили, чугаалажыр стиль	1	22.01	
36	Стиль талазы-биле нейтралдыг сосстер, хевирлер, домактар	1	29.01	

37	Чугаалажыр стиль	1	29.01	
38	Эртем стили	1	05.02	
39	Публицистика стили	1	05.02	
40	Х.а № 4. Хыналда ажыл.	1	12.02	
41	Частырыглар-биле ажыл	1	12.02	
42	Ч.с № 9. Эдертиг «Кара-таакпы кулу»	1	19.02	
43	Ч.с № 10. Эдертиг «Кара-таакпы кулу»	1	19.02	
44	Албан-херек стили	1	26.02	
45	Чечен чогаал стили	1	26.02	
46	Ч.с № 11. Диалог «Чоокку хуннерде школага болган хемчег дугайында»	1	04.03	
47	Ч.с № 12. Диалог «Чоокку хуннерде школага болган хемчег дугайында»	1	04.03	
48	Синонимика-стилистиканын кол озээ	1	11.03	
49	Лексиканын стиль синонимнери	1	11.03	
50	Грамматиканын стиль синонимнери	1	18.03	
51	Х.а № 5. Хыналда ажыл.	1	18.03	
52	Частырыглар-биле ажыл	1	01.04	
53	Чугаа культуразы. Литературлуг дыл болгаш оон нормаларынын дугайында билиг.	1	01.04	
54	Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар	1	08.04	
55	Лексика талазы-биле нормалар	1	08.04	
56	Грамматиктиг нормалар	1	15.04	
57	Состерни ажыглаарынын нормалары	1	15.04	
58	Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар	1	22.04	
59	Х.а № 6. Хыналда ажыл.	1	22.04	
60	Частырыглар-биле ажыл	1	29.04	
5-9 класстарга ооренген чуулдерни катаптаары(8шак)				
61	Фонетика болгаш графика	1	29.04	
62	Лексика	1	06.05	
63	Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы	1	06.05	
64	Чуве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну. Кылыг созу. Наречие	1	13.05	
65	Эдеринчилер. Эвилелдер. Артынчылар. Аян состери	1	13.05	
66	Синтаксис. Пунктуация.	1	20.05	
67	Х.а № 7. Хыналда ажыл.	1	20.05	
68	Частырыглар-биле ажыл	1	27.05	